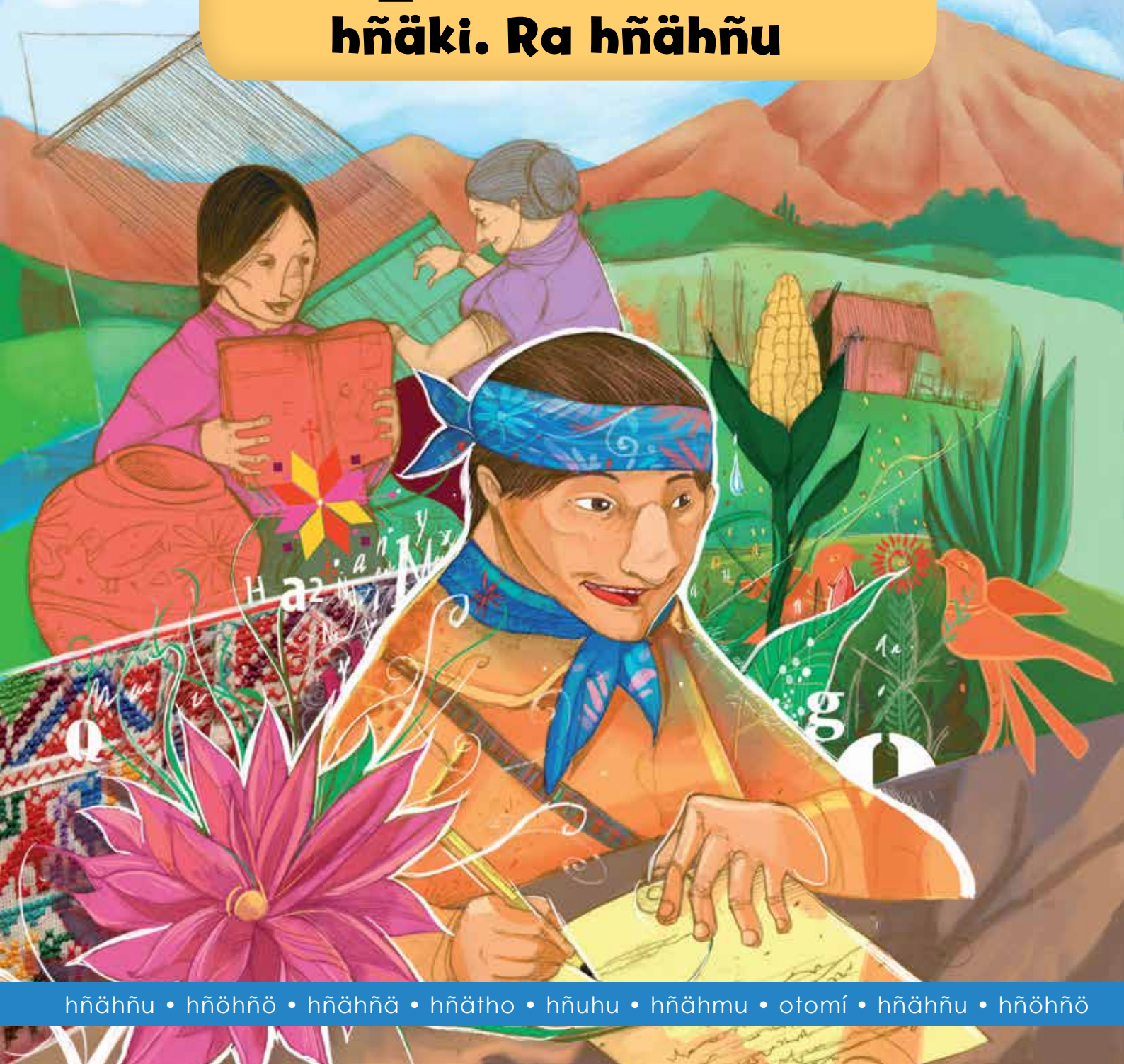

Leo y escribo en mi lengua. Hñähñu

**Di nxq̣di ne di huts'i ma
hñäki. Ra hñähñu**

Mi nombre es: _____

Vivo en: _____

MEVYT
... Modelo
Educación
para la Vida
y el Trabajo

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega
Elisa Vivas Zúñiga

Autoría
Gumecindo Ortiz Pérez
Virginia Cathi Bomaye
Victorino Vicente Gómez Barranco
Jovita Silverio Romero
Emigdio Cruz Marcos
Evaristo Bernabé Chávez

Asesoría académica
Guillermina Duarte Hernández

Revisión técnica
Maribel Eloisa Hidalgo Morales

Revisión y corrección de la escritura hñähñu
Ewald F. Hekkings Sloff

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento al diseño
Ricardo Figueroa Cisneros
Jorge Alberto Nava Rodríguez

Seguimiento editorial
María del Carmen Cano Aguilar

Supervisión editorial
Marlik Mariaud Ricárdez

Revisión editorial
Marisol Ruiz Monter
Laura Sainz Olivares

Diseño
Adriana Peña Cervantes

Diagramación
Jesús García Morales

Diseño de portada
Guadalupe Pacheco Marcos

Ilustración de portada
Carlos Vélez Aguilera

Leo y escribo en mi lengua. Hñähñu. MIBES 3. Vocabulario. D. R. 2010 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D.F., C.P. 06140.
1ª reimpresión 2012.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua.* Hñähñu. MIBES 3. Vocabulario: 978-607-9033-92-7

Impreso en México

Ra nt'udi

Nuna he'mi ra hmunts'ä hñä xa thoki nge'ä ma da fax'ä'i ha ri b'efi ga ñ'umpate, ha ra nsadi ra hmunts'ä mfist'ofu *MIBES 3, Di xadi ne di huts'i ma hñäki. Ra hñähñu*, ha n'ehe mahyoni, nge'ä ma gi tsudi ya hñä ua ya xeka hñä, nuyu bi t'ofu ha ra mfist'ofu ra dätä jä'i, ha njabu da max'ä'i gi hoki ri nxadi ma n'a xa ñho. Bi t'ofu ya hñä nu'u n'andi hingi ñä ya mik'ei, n'ehe nuyu r'ay'o hñä nge'ä ma m'et'o mi otho yá thuuhu ya nt'ot'e ha ma hñäkihu, ngu "Ra hmunts'ä mfädi".

Nuna he'mi ga hmunts'ä hñä xa hyoki rá nt'ui njaua: Ha ra nt'ui ha ra ngähä, ma gi tsudi ya hñä xa t'ofu r'a ma n'a ha ya nt'ot'i **ya mboi**; ha rá ñ'ei gi tsudi rá hmää ya hñä ga hñähñu; ha rá ngäts'i ra njot'i gi tsudi hanja rá nthoki ha ra hñähñu.

N'ehe ma gi tsudi hanja di mäa ra hñä mahyegi nu'u fädi ha ma r'a ya dätä hnini. Nu'ä di hne ge gi handi hanja da y'o ri xu nu ma hñäki, nge'ä gehnä n'a ra hoga mfädi bi zogi ya ñähñu bi b'ui ma yab'u.

Ya hñä pe'tsi nuna he'mi ge rá ñä ya dätä hnini nuni: Ra hyodi M'onda, Mäxei n'e Hidalgo, habu b'ui ya ñähñu, ha di tom'ihe ge gi y'o ri huts'i ma r'a ya noya othoua ko rá mfats'i ri Mengu.

Di b'ant'e'i ge gi xoka mbeni hanja da max'ä'i ha ri nsadi, ha njabu da xu yá mfädi ma hñäkihu hñähñu.

A

ähä.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä nu'mu ra jä'i da gohi da ntsaya ha ge'ä t'embi da ñ'ähä. Rá nthoki: Nubye ma ga ähä n'ih.
apabihe.	Ya hmää ya hñä: Njäbu di hmää nu'mu da t'adi n'a ra mfäts'i ha ya däts'utbi. Rá nthoki: Di apäbihe ra mfats'i ra dätsutbi.
api.	Ya hmää ya hñä: Da yapäbi ma n'a da umbäbi nu'ä ne ua da mefi nu'ä t'apäbi. Rá nthoki: Di api da maxkägi ga ndude ma za. Ra n'añ'o hñä: Adi (Maxei), opi, odi (Ra hyodi M'onda).

B

b'ada.	Ya hmää ya hñä: N'a ra b'ada xa thoki de ga bohäi ha mahyoni pa da sit'i ra dehe ua ra sei. Rá nthoki: ¿Da za gi r'akä n'a b'ada ra sei? Ra n'añ'o hñä: Xano (Hidalgo), xaro (Ra hyodi M'onda).
b'ai nt'udi (Ya).	Ya hmää ya hñä: Ge'u ya hñä nu'u mäa ya b'ai nt'udi ya jä'i, ya mbon'i ne ya te b'e'u. Rá nthoki: Ma ga udi te b'e'u ya b'ai nt'udi.
b'e ra mfeni.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi n'a ra jä'i nu'ä xa b'e ra mfeni ha hingi pädi ne hingi beni te bi ja. Rá nthoki: Xa b'e ra mfeni nuna jä 'i. Ra n'añ'o hñä: Bemfeni (Maxei), nzangi (Ra hyodi M'onda).

b'ede.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ya hmää nu'ä pede ya b<u>otsu</u> xita ha t'ena ge r'a hingä majuanì. Rá nthoki: Ra b'ede ra "ra tsa'thi". Ra n'añ'o hñä: Mede (Ra hyodi M'onda).
b'edi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra hñä di hmää nu'm<u>u</u> hingi xoge n'a ra te b'e'ä ua di b'edi. Rá nthoki: Di b'edi gi ñu'tsi ma xonì.
b'efi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra b'efi nu'ä pefi n'á ra jä'i ne da dähä ra thähä. Rá nthoki: Ma ga ma ra b'efi ha M'onda. Ra n'añ'o hñä: Nt'ot'e (Ra hyodi M'onda).
b'ehñä.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra b'ehñä xa zots'e ra te ga ndängi. Rá nthoki: Nuna b'ehñä pe'tsä hñuu ya t'ü.
b'ehñä ua ñ'oho.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä r'a ya hyekdonyo ra jä'i nu'ä di japi ma n'añ'o ra b'ai n'a ra ñ'oho ne n'a ra b'ehñä. Rá nthoki: Ra b'ehñä ua ra ñ'oho. Ra n'añ'o hñä: B'ehñä hñä ua ñ'oho (Maxei, Ra hyodi M'onda).
b'itho.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra hnini habu thäi ya dobojä ha di deni ha da thokä ya bojä ha n'ehe ra thuuhu n'a ra t'ukä hnini. Rá nthoki: Nuga dra mengu B'itho.
b'o ndäpo.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi nu'm<u>u</u> xa ja ndunthi ya ndäpo ha n'a r a b'atha ua ha n'a ra t'oho. Rá nthoki: Xa ja ya b'o ndäpo ha ma huähi. Ra n'añ'o hñä: T'oho (Maxei), xanthe (Ra hyodi M'onda).
b'o'yo.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä na ra tsat'i xa mboi ha ra ntsimgo, ra hoga nsute, ra bahmya ha ra mäte. Rá nthoki: Ma nxui mi mafi hñu ya b'o'yo.

b'ots'e.	Ya hmää ya hñä: Ge'a n'a ra b'ithi xa thoki ga xithi ua ga b'ahi ha ja r'a ya notsi ne ya dängi. Rá nthoki: Hñats'i n'a b'otse ya hme ha ra ngo. Ra n'añ'o hñä: B'etse (Ra hyodi M'onda).
b'uheua (di).	ya hmää ya hñä: Njäbu ena r'a ya jä'i ge b'ui ha n'a ra n'ändi. Rá nthoki: Ja di b'uheua ha ra nguu. Ra n'añ'o hñä. Di b'uhua (Maxei), di b'ufegua (Ra hyodi M'onda).
b'ukuä.	Ya hmää ya hñä: T'eña ge ge'ä n'a ra jä'i y'obu ua b'uiho ha n'a ra hyodi. Rá nthoki: Ja b'ukuä ra ndä Tomas Pantoja.
beni.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra hñä di hmää nu'mu n'a ra jä'i hingi beni te da y'ot'e. Rá nthoki: Beni xa ñho hä'muuda zoho ri ku. Ra n'añ'o hñä: Bini, mbini (Ra hyodi M'onda).
bi hyoki rá fui (bi).	Ya hmää ya hñä: Njäbu xipäbi n'a ra jä'i ma n'a ge ra hyoka fui bi hyokse n'a ra fui. Rá nthoki: Bi hyoki n'a rá fui ko ya xithi. Ra n'añ'o hñä: Bi yete rá fui (Ra hyodi M'onda).
bojä.	ya hmää ya hñä: Gehna na ra tsant'i ja rá muui ha mahyoni pa ga jut'ihu nu'ä di taihu ha ndunthi ya mpa. Rá nthoki: Ma ga häts'i ra bojä ha ga jut'i n'a ra thai. Ra n'añ'o hñä: Domi (Ra hyodi M'onda).
boxi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra mbo'ni ja ya xin'i ha di teui ra nxu'ni. Rá nthoki: Ma ndee da jo ma dätá boxi. Ra n'añ'o hñä: Mengua, xere (Ra hyodi M'onda), menja, ta'ni (Maxei).

D

da'thi.	Ya hmaa ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i nu'ä p<u>e</u>'tsi n'a ra hñeni. Ra nthiki: Di da'thi ra nda Ricardo. Ra n'añ'o hñä: Hñeni (Maxei), döthi (Ra hyodi M'onda).
dada (ra, ya).	Ya hmää ya hñä: Ge ra ñ'o<u>h</u>o di p<u>e</u>'tsi ya t'<u>u</u> ko ra me. Rá nthoki: Ya dada di m<u>p</u>efi ha ya t'<u>u</u> ri má ra ngu ns<u>a</u>di. Ra n'añ'o hñä: Ra ta (Ra hyodi M'onda), tada, tata (Maxei).
dädo.	Ya hmaa ya hñä: Hjab<u>u</u> t'embi n'a ra b'atha hab<u>u</u> xa m'oñi ya dängä do. Ra nthiki: Maha ra m'ay'o ha ra dädo. Ra n'añ'o hñä: Ndodo (Ra hyodi M'onda).
dähni (ma).	ya hmää ya hñä: Njáb<u>u</u> di mää n'a ra jä'i nu'ä ra mengu ha n'a ra hnihni hange embi ma dähnini. Rá nthoki: Ma dähni Nts'<u>u</u>tk'ani.
dähni (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra dätä hnini ne ya jä'i di m<u>p</u>efi ra n'añ'o b'<u>e</u>fi. Rá nthoki: Ha ya dähni otho ra hoga te.
dähnini.	Ya hmaa ya hñä: Gehna na ra dähnini hab<u>u</u> b'<u>u</u>i na ra dänga hmunts'a jä'i. Ra nthiki: Ma dähnini ra thuuhu Cardonal.
dai.	Ya hmaa ya hñä: Da thoka n'a ra nthai k o ra bojä nu'ä go da ne n'a. Ra nthoki: Ma da dai. Ra n'añ'o hñä: Toi, doi (Ra hyodi M'onda).

dai ra deti (da).	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi n'a ra dä'i nu'ä jut'i n'a ra te b'e'ä ha da za da hñäts'i ua da zits'i nu'ä te tai. Rá nthoki: Rá na Mari ma da dai ra deti. Ra n'añ'o hñä: Da doi nu deti (Ra hyodi M'onda).
däme.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra ñ'oho xa nthäti ko n'a ra b'ehña. Rá nthoki: Ma ga tsits'i ma däme ha ra ngo.
dängo.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi nu'bu t'o'tuabi n'a ra dängä ngo n'ä jä'i ua n'a ra hnini. Rá nthoki: Ma ga ma ra dängo ha Ndäst'oho. Ra n'añ'o hñä Ngo (Hidalgo), dango (Maxei). M'onda tsonigo (Ra hyodi M'onda).
dänzyä (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra jä'i xa thuts'i ha da ñänte ha yá thogi ra hnini. Rá nthoki: Nu ra dänzyä ma hnini xa y'adi ndunthi ya mfats'i. Ra n'añ'o hñä: Ra ahte hnini (Ra hyodi M'onda), dä ts'utbi (Maxei).
däñ'u (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra dängä ñ'u ha da thogi ga'tho ya bojä. Rá nthoki: Mahyoni ya däñ'u ha ya hnini di ntini yabu.
däta hnini.	Ya hmää ya hñä: Ge'a n'a ra däta hnini habu mu'i ndunthi ya jä'i ha ja ya hmunts'a ts'utbi habu ma hänja da b'ui xa ñho ga'tho nu'u to'o tsof'e da b'ui ha nuna däta hnini. Rá nthoki: Ma däta hnini rá thuhu Njunthe.
desthi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra b'ai ga ndäpo ge rá zaa xa tudi, ha di thoki ya huts'i n'e ya nthoky'e. Rá nthoki: Nuni Maxei di hoki ya nthoy'e k ora desthi. Ra n'añ'o hñä: Ra tudi t'abi (Ra hyodi M'onda), ra xithi (Maxei).

dethä.	Ya hmää ya hñä: N'a ra ndäpo bi mudu bi xu nuua America, nubyä di pot'i ha ma r'a ya däta hnini. Rá nthoki: Ma ga xofo ra dethä.
dexi.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi n'a ra jä'i nu'a texi ya tsu'ta, ha ko ngehna thoki ya r'öza, ya sani ne mar'a. Rá nthoki: Nuga dra dexi.
do.	Ya hmää ya hñä: Gehya di xoke ha ga'tho ra nguni ma ximhaihu. Rá nthoki: Xa ungägi ya do ha ma zesthi.
do'yo (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra ts'ant'i dohmi ga bohäi habu di däa ya hme. Rá nthoki: Ndunthi ya jä'i di ho ya hme di däa ha ra do'yo.
döni.	Ya hmää ya hñä: Gehya r'a ya ndäpo xa döni nge'ä rá pa ra hyadi ne ra ndähi fats'i ya zi döni da döni. Rá nthoki: Ya nk'ast'ä döni.
dotsant'i ñ'ethi.	Ya hmää ya hñä: Gehya r'a ya tsant'ado xa thoki xa ñ'u ha n'ehe ga ñ'ethi. Rá nthoki: Ma ga tsi n'a ra dotsant'i ñ'ethi pa da thogi ma uña. Ra n'añ'o hñä: Ot'a ñ'ethi (Maxe), doñithi (Ra hyodi M'onda).
duki.	Ya hmää ya hñä: Gehya r'a ya jä'i nu'u tai nduthi ya te'me'u ha da hats'i ne da papäbi ma r'a ya jä'i nu'u ne da pa mats'u xa mädi. Rá nthoki: Gehni ma duki bi hänkägi ya axi.

H

ha ma m'ui.	Ya hmää ya hñä: Njabu di hmää num'u n'a ra jä'i mäa ge ha ra m'ui ja te b'e ja. Rá nthoki: Ha ma m'ui y'o n'a ra duhu. Ra n'añ'o hñä: Menga (Maxei), ma mi'ni, ma ja'ni (Ra hyodi M'onda).
handihu (di).	Ya hmää ya hñä: Njabu di hmää nu'bu n'a ra hmuntsa jä'i handi n'a ra te b'e'ä. Rá nthoki: ¡Di handihu ya tso mahetsi...! Ra n'añ'o hñä: Dinuhu, di k'äthu (Maxei), di hantihe (Ra hyodi M'onda).
häts'i, tsits'i.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'ena nu'bu di ne ga hatsihu n'a ra te'me'ä ua ga tsits'ihu n'a ra jä'i ha ma n'a ra n'andi. Rá nthoki: Ma ga häts' i r'a ya doni ha ra nijä. Ra n'añ'o hñä: Tuts'i (Ra hyodi M'onda).
he 'mi nthogi r'andi.	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi habu mäa ge go ge'e, nubye gi ma ri r'andi. Rá nthoki: Ndunthi ya ñähñu xa hñäi ra he'mi nthogi r'andi.
he'mi ga nt'ofogoho hyo mfixhe'mi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra mut'ä nxii habu ja goho hyo, ne da za da hoki ya mudi t'ofu. Rá nthoki: Mahyoni gi fudi ri t'ofu ha ri he'mi ga nt'ofogoho hyo mfixhe'mi. Ra n'añ'o hñä: He'mi b'efi goho tsat'i (Ra hyodi M'onda), ra mfixhe'mi ga goho hyo (Maxei).
he'mi hmä'ti (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra he'mi di thuts'i ha ya ñ'uu habu da hyandi ga'tho ya jä'i. Rá nthoki: Ra nzaya bi huts'i n'a ra he'mi hmä'ti ha ra tai.
he'mi njut'ä hai (ra).	Ya hmää ya hñä: Rá njut'i n'a ra hai tat'a jeya, ha ra nguu ga ts'utbi. Rá nthoki: Nuna jeya bi hñuts'i rá njut'i ra he'mi njut'ä hai.

he'mi nju'ti yot'i (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi habu mää ge xa hñani ra yot'i ha rá nguü. Rá nthoki: Bi zohö ra he'mi nju'ti yot'i xa ra madi.
he'mi nkohi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra t'ofö habu mää te bi nja, n'e ya nkohi bi nja. Rá nthoki: Ra he'mi nkohi di thoki nzäntho ha ya hmunts'i.
he'mi nkohi yot'i.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra he'mi mahyoni da thoki ha da za da t'uni ra ñ'ot'i. Rá nthoki: Ma ga adi n'a ra he'mi nkohi yot'i pa da nja ra ñot'i h a ma nguü.
he'mi nsuni (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra tuka he'mi habu di huts'i ya pa di nja rá nt'othé. Rá nthoki: Ga'tho ma bätsi pe'tsi ya he'mi nsuni.
he'mi nt'adi b'efi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi habu huts'i nu'ä di t'adi. Rá nthoki: B'ü gi ne gi mpefi mahyoni gi pädi gi huts'i ra he'mi nt'adi b'efi.
he'mi nts'ohni.	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi habu di hmä'ti ha n'a ra hmunts'ä jä'i. Rá nthoki: Ha ma he'mi nts'ohni ena ge ma ga ntinihü nzunga hñäto xudi. Ra n'añ'o hñä: Te m'e'ü (Hidalgo), ra ntsogi he'mi (Ra hyodi M'onda), nt'ot'e (Maxei).
he'mi pa nthai (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra he'mi habu xa huts'i nu'ä bi hmää to'o di mpa ua di tai. Rá nthoki: Mahyoni da thoki n'a ra he'mi pa nthai bu gi tai n'a ra hai.
he'mi ga b'efi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'ehe n'a ra mut'ä nxii mahyoni habu da hoki ya t'ofö. Rá nthoki: Da juati ya t'ofö ha ma he'mi ga b'efi. Ra n'añ'o hñä: Ra mfixhe'mi nt'ot'i (Maxei).

he'mi nthandi.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra he'mi habu di hutsihu r'a ya xekä hmää nu'ä ma n'a mahyoni. Rá nthoki: Ma ga b'et'o ha ra nguu nt'othe, ha da t'aki ra mudu n'a ma he'mi nthandi.
he'mi ra dätä jä'i (rá).	Ya hmää ya hñä: Pe'tsi ndunthi ya nxii habu ja ya mfädi da bädi ya dätä jä'i. Rá nthoki: Nuga da juata ya b'efi ga mfädi ha ra he'mi ra dätä jä'i.
hmandui ya jä'i (ra).	Ya hmää ya hñä: Nubye di ñäui di yoho ua ma r'a ya jä'i, ha di mpata mfeni. Rá nthoki: Ha ya nguu ts'utbi di thoki ya hmandui ya jä'i ha da nja ya kofi.
hmäte hmää (ra).	Ya hmää ya hñä: Da nja ra t'ek'ei nu'ä mää ma r'a ya jä'i. Rá nthoki: Nuua M'onda n'andi otho ra hmäte hmää nu'ä gi mää. Ra n'añ'o hñä: Di komni (Ra hyodi M'onda).
hmunts'a mfaste jä'i (ya).	Ya hmää ya hñä: Gehya ndunthi ya jä'i di mpefi pa da hogi n'a ra b'efi nu'ä ne da juati. Rá nthoki: Ya hmunts'ä mfaste jä'i ne da juati ra b'efi pefi.
hmunts'ä m'ede ntheke (ra).	Ya hmää ya hñä: Ya nxii pe'tsi ya k'oi ya m'ede, ha da za da theki. Rá nthoki: Ko ya hmunts'ä m'ede ntheke da pädi ga pede. Ra n'añ'o hñä: Xeni m'ede (Maxei).
hmunts'a mfädi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehya ya ntheke n'a ra mfist'ofu ha pe'tsi ya mfädi. Rá nthoki: Da juati ya b'efi ya hmunts'ä mfädi ha ma mfist'ofu.
hmunts'a mfädi n'a (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ngu n'a ya xeni pe'tsi n'a ra mfist'ofu. Rá nthoki: Ma ga fudi ma n'a ra hmunts'ä mfädi n'a ma mfist'ofu.

hmunts'a mfist'ofu ga nxadi (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge ndunthi ya mfist'ofu ge mahyoni ha ra nsadi. Rá nthoki: Ra xahnäte bi r'aki ma hmunts'ä mfist'ofu ga nsadi.
hmunts'ä nt'ot'i.	Ya hmää ya hñä: Gehna ra hmuntsá t'ot'i habu ku ya nt'ohni ne ya nt'ohña. Rá nthoki: Ra hmunts'ä nt'ot'i hñähñu pe'tsi guto ya nt'ohña ne n'ate ma hñato ya nt'ohni.
hmunts'ä nxadi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra munts'ä jä' i habu hñi ya mfädi pa da xuu ya mfeni. Rá nthoki: Di pa ha ra hmunts'ä nxadi ha ga pädi ga xadi ne ga ofo.
hñä.	Ya hmää ya hñä: Gehya ya nzuni ya hñä japi da hogi ya mfeni nu'ä di mañhu ua nu'ä di ofohu. Rá nthoki: Gehya ya hñä di ne ga xipäbi ma dada. Ra n'añ'o hñä: Noya (Hidalgo).
hñäki (rá).	Ya hmää ya hñä: Ge ra ñä di thokise ya jä'i ha ya hnini. Rá nthoki: Ra hñäki ra hñähñu pe'tsi ndunthi ya jeya. Ra n'añ'o hñä: Ra ñätho (Ra hyodi M'onda).
hñe'ti.	Ya hmää ya hñä: T'ena ge di he'tihu nu'mu di nxadihu n'a ra mfist'ofu ua mar'a ya mfeni. Rá nthoki: Hñe'ti nuna he'mi ne gi pädi te mäa. Ra n'añ'o hñä: Nxadi (Ra hyodi M'onda).
hoga nt'ot'e (ya).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i nu'ä pädi da hyoka xa ñho nu'ä te pefi. Rá nthoki: Ra Pedro ot'e ya hoga nt'ot'e.
hoga mfeni ya jä'i (ra).	Ya hmää ya hñä: Ena ga mahyoni da nja ra t'ek'ei ha ma m'uihu. Rá nthoki: Ha ra ngu nsadi di udi ya hoga mfeni ya jä'i. Ra n'añ'o hñä: Ra hiogi ra m'ui jä'ni (Ra hyodi M'onda).

hoki ma r'ozä (di).	Ya hmää ya hñä: Njäbu maa n'a ra jä'i hoki ya r'ozä. Rá nthoki: Di hoki ma r'ozä ha ga ut'ä ya dethä. Ra n'añ'o hñä: Ete nu ma 'reza (Ra hyodi M'onda).
hoki ra ngu'ño (da).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i mää ge ma da hyoki n'a ra ngu'ño yá det'i. Rá nthoki: Da hoki ra ngu'ño pa ma deti. Ra n'añ'o hñä: Do ete n'a nguyo (Ra hyodi M'onda).
husfist'ofu.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra jä'i xa hyoki ya mfist'ofu ua ma n'a ra te'me'ä, hange t'embi go ra meti. Rá nthoki: Nuga dra husfist'ofu ha nuna hmunts'a hmää.
huts'i.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä da thutsi r'a ya noya ua r'a ya mfeni ko ra mfats'i ya nt'ot'i. Rá nthoki: Ma ga huts'i r'a ya mfeni ha ra nthandä t'ofu.
huts'i hem'i.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra huts'i he'mi tsokuabi man'a ra jä'i ne njäbu da bädi nu'a ne man'a ra ñ'oui. Rá nthoki: Ma ga tsokuabi n'a ra huts'i he'mi ma dame.

J

jeya (ra).	Ya hmää ya hñä: a) Ena ge r'et'a nzänä rá ya'a ra ximhäi thogi nubye umba ra gat'i maxoge ra hyadi; b) Gehya ya pa di thogi nub'u bi m'ui. Rá nthoki: a) Nuna jeya bi hagi ra bot'i; b) Nuna zänä ma ga tso'te r'et'a ma kut'a njeya.

K

k'oi.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi nu'ä n'a ra k'oi xa thoki ha ya mfist'ofu da thoki ha ya he'mi. Rá nthoki: Ma ga k'otsi n'a ra k'oi ha nuna mfist'ofu.
k'oi hmi.	Ya hmää ya hñä: Njabu bi thu'tsui nuna he'mi mahyoni ha ra nsukä dätsubi, n'ehe da fädi to'ogihu. Rá nthoki: Ma ga adi ma k'oi hmi ha da za ga xukä ma dä tsutbi ha ma hnini.
k'oi ra ts'utbi ra t'oxistehe (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra k'oi ga ts'utbi thuts'i ha ya he'mi ga nt'oxistehe. Di hneki xa hño ra k'oi ha ma he'mi ga ts'utbi ra t'oxistehe. Rá nthoki: Di hneki xa hño ra k'oi ha ma he'mi ga ts'utbi ra t'oxistehe.
ko'ti.	Ya hmää ya hñä: Ena ge da ut'a n'a ra ntot'e ha n'a ra tsant'i. Rá nthoki: Ya nt'ot'i hñähñu da ko'ti ko n'a ra tsant'i ga theni.
kue.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra hmääi nu'mu n'a ra jä'i tsu ra kue. Rá nthoki: Tsukä ra kue nge'ä jo'o t'o da maxkägi. Ra n'añ'o hñä: mbekue (Ra hyodi M'onda).
kut'a nthebe.	Ra hmää ya hñä: Njabu t'embi ra bojä, kutá nthebe de ga hñähñu. Rá nthoki: Nuga di pe'tsi ngu kut'a nthebe. Ra n'añ'o hñä: Kut'a nthebe, made m'o (Maxei), kut'a nthebe (Ra hyodi M'onda).

M

m'ahni.	Ya hmää ya hñä: Geh<u>u</u> r'a ya nsihni xa m'ahni ua r'a ya ñ'uu ge hingä ma njuantho. Rá nthoki: Gi unga ra m'ahni ha n'a ra t'axä ngu. Ra n'añ'o hñä: M'at'i, ts'axki (Maxei), Nsinti (Ra hyodi M'onda).
m'axhme.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra xingädutu xa t'etui ndunthi ya k'oi ha mahyoni pa da m'ant'ä ya hme. Rá nthoki: Di uet<u>i</u> n'a ra ma'xhme de ga ts'int's<u>u</u>. Ra n'añ'o hñä: M'oxmi (Ra hyodi M'onda)
m'ede ra t' o thuuhu ts'utbi (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra b'ede pe'tsi ra nt'ot'e he'mi thuuhu nuy<u>u</u> xa ntui. Rá nthoki: Rá m'ede ra t'othuuhu ts'utbi n'a nthebe ma yoho.
m'ehnä he' mi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra t'ofu habu da mää n'a ra mfeni. Rá nthoki: Da pehni n'a m'ehnä he'mi nuni ri n'andi habu b'ui ma ku.
m'ehni (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra t'ofu di pehni n'a ra jä'i nu ma n'a. Rá nthoki: Bi zoh<u>o</u> n'a ra m'ehni ha ra ngu nsadi.
m'ini.	Ya hmää ya hñä: Gehya r'a ya ndäpo ja ya mindä xi ra nts'ut'i. Rá nthoki: Bi sago ya m'ini ma ua.
m'ohai.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ra thuuhu n'a ra d ä hnini habu ja ndunthi ya m'ohai. Rá nthoki: Maha ha ra hnini m'ohai.
m'onda.	Ya hmää ya hñä: Gehna ra dätä dähni habu xa ntheke ga t'uhnini ha b'ui n'a ra dät's'utbi habu fats'i da ndängi nuya hnini. Rá nthoki: Nu ga di ñ'ehe nuni M'onda.

m'ondo.	Ya hmää ya hñä: T'ena ge nuna n'andi habu ja ndunthi ya do xa mboi. Rá nthoki: Maha ha ra M'ondo. Ra n'añ'o hñä: Mbodo (Maxei), mbodo, bödo (Ra hyodi M'onda).
m'uhni (bi).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra hñä di hmää nu'mu n'a ra ja'i xa b'ui ha n'a ra hyodi ha bi ma ha ma n'a ra n'andi. Rá nthoki: Ra nda Tomas bi m'uhni ngu hñuu nzäna ha n'epu bi ma ha ma n'a ra hnini.
m'ede (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra b'ede pe'tsi n'a ra he'mi nuyu xa nt'ui. Rá nthoki: Rá m'ede ma he'mi ra n'ate.
m'et'o ntheti (ra).	Ya hmää ya hñä: Ena ge da b'et'o nu'ä ma da nxadi. Rá nthoki: Di pädi nu'ä ma ga xodi nge'ä di hoki ra m'et'o ntheti.
ma ge'ä (ja).	Ya hmää ya hñä: Njabu di hmää nu'mu n'a ra ja'i xipi ma n'a, ge bi nja n'a ra thogi rá ya'ä. Rá nthoki: Ja ma ge'ä bi thogi ra ndä Victor Carreño. Ra n'añ'o hñä: Mange'ä (Hidalgo), ja mahe'mu (Maxei), ma himu (Ra hyodi M'onda).
maa.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra t'eni nu'ä t'otuabi n'a ra ñ'uu ua ma n'a ra te b'e'ä. Rá nthoki: Hangu ra maa nu'ä ra ñ'uu.
mää.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä nu'mu n'a ra ja'i di mää ya mfeni. Rá nthoki: Ra Pedro mää yá mfeni. Ra n'añ'o hñä: Xifi (Ra hyodi M'onda).
madetho.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'ena nu'bu di t'ut'i ua di t'et'i mandetho n'a ra tem'e'ä. Rá nthoki: Gi kut'i madetho pa hinto da hyant'ä'i. Ra n'añ'o hñä: Made (Ra hyodi M'onda, Maxei).

maha.	Ya hmää ya hñä: Njäbu di hmää nu'mu n'a ra jä'i tsits'i ra nkuhui ha ma n'a ra nandi. Rá nthoki: Maha ha tai gra tañhu ya ixi. Ra n'añ'o hñä: Mähä (Maxei), moho (Ra hyodi M'onda).
mahuäni.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra mfeni nu'ä beni ya jä'i pa da thäts'i n'a ra hogä ntsit'i ha ya m'ui. Rá nthoki: Nuga di mangä mahuäni ge mande bi thogi n'a ra nxuni xi mra dängi. Ra n'añ'o hñä: Majäni (Maxei), njuani (Ra hyodi M'onda).
mahyegi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä nu'ä n'a ra te m 'e'ä mahyegitho ra ndängi ua ra ndunthi ua rá ñho. Rá nthoki: Ma ta pe'tsi mahyegi ya jeya ngu ma me. Ra n'añ'o hñä: Ñethoui, nñehmi (Ra hyodi M'onda).
mahyoni .	Ya hmää ya hñä: Ena ge ge'ä nu'ä ma hyoni ha xa ja ra muui. Rá nthoki: Mahyoni da t'umbä ra mfätsi ya hyoya.
mäñhu.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra mehni nu'ä n'a ra jä'i pehni da mäa ya mfeni ha da bädi ga'tho. Rá nthoki: Mähñu mahuani nu'ä gi pädi<u>hu</u>. Ra n'añ'o hñä: Mahmu (Ra hyodi M'onda).
maxei.	Ya hmää ya hñä: a) Gehña n'a ra dätä hnini M'onda bi kohi ha n'a ra hñee, hänge t'embi Maxei; b) Gehna n'a ra hnini ra hyodi Hidalgo bi kohi ha n'a ra hñee. Rá nthoki: a) Gehna ma dätä hnini Maxei; b) Nuga dra mengu ha ra dähni Maxei.
maxoge.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä nu'ä hinte di b'edi ge ja ga'tho ua di xoge ya teb'e'u. Rá nthoki: Jabu maxoge ra bojä. Ra n'añ'o hñä: Xooge (Mixei), bi huadi (Ra hyodi M'onda).

mbexo.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra ndäkä bojä häi ya t'eni nu'ä ya te b'e'ä ma n'a xa hñu. Rá nthoki: Y'eni ha ra mbexo hängu ya t'eni kuu ha nuna r'öza. Ra n'añ'o hñä: Nts'uti (Maxei), ntsut'i (Ra hyodi M'onda).
mbo'ni.	Ya hmää ya hñä: Gehyu ya zi mbo'ni b'ui ha ga'tho ra nguni ra ximhai. Rá nthoki: Ma ga jamäsu ya mbo'ni nu'ä b'ui ha ra ximhai. Ra n'añ'o hñä: Zu'ue, meti (Maxei), zu'mi (Ra hyodi M'onda).
mboi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ra njät'i xi xa mpo'tsi. Rá nthoki: Xa ra mboi ma stää. Ra n'añ'o hñä: Pothi (Maxei), mboti, boti (Ra hyodi M'onda).
mbonthei.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra n'andi habu ja ndunthi ya t'ähi. Rá nthoki: Ha Nts'utk'äni ja ndunthi ya mbonthei.
megui.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä di hmää nubu ya gui di munts'i ha mahets'i. Rá nthoki: Ja ndunthi ya megui, nzäge ma da u'ai. Ra n'añ'o hñä: Abu ra b'ui ra gui (Ra hyodi M'onda).
menguhe.	Ya hmää ya hñä: Njäni di hmää nu'bu r'a ya jä'i mahyegi rá hnini habu b'uiyu. Rá nthoki: Drä menguhe M'onda.
meti (ma).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i mää ge go rá meti ya teb'e'u. Rá nthoki: Ma meti nu ya mfixt'ofu kuxpu ha ra thuhni.
meti (rá).	Ya hmää ya hñä: N'a ra jä'i xipi ma n'a ge majuani rá meti n'a ra nt'ot'e. Rá nthoki: Ra dätä fui, ge rá meti.

meti (ri).	Ya hmää ya hñä: Mää ge rá meti n'a ra ntot'e ma n'a ra jä'i. Rá nthoki: Nuya r'ozä ga dethä ri meti.
meti'u.	Ya hmää ya hñä: Di hmää njabu nge'ä handi ma r'a ya jä'i ge rá meti'u ya nt'ot'e. Rá nthoki: Rá meti'u nu ra huähi. Ra n'añ'o hñä: Rá meti'u (Maxei), rá metiyu (Ra hyodi M'onda).
metihu (ma).	Ya hmää ya hñä: Njabu mää r'a ya jä'i nu'ä ena ge go ya meti ya teb'e'u. Rá nthoki: Ma metihu ga'tho nuya huähi bi ja ri nandi.
meui (bi).	Ya hmää ya hñä: Ge'a n 'a ra ja'i da meui ma n'a, habu go da ne da zits'i. Rá nthoki: Bi meui ha ra nguu.
meya.	Ya hmää ya hñä: T'ena ge ge'ä ra mfäts'i ra nt'ut'i nu'bu di ne ga mañhu ya noya ua ga hutsi nuya mfeni ha ya he'mi. (ga, ge, gi, go, ba, bi, da, di). Rá nthoki: Ha ra hñäki hñähñu pe'tsi ra meya gi.
mfädi (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ra hmunts'ä mfädi ne ya b'efi da u'ti ma r'a ya jä'i. Rá nthoki: Da juati ma yoho mfädi.
mfats'i.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä nu'mu n'a ra jä'i ungä ra mfäts'i ha da za hogi n'a ra b'efi nu'ä ma da t'ot'e. Rá nthoki: Ma ga mfats'i ma me da hyoki ya thengo. Ra n'añ'o hñä: Fötsi, mfötsi (Ra hyodi M'onda).
mfeni.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra mfeni nu'ä beni n'a ra jä'i ha da za da mää ua da y'ofa ha n'a ra he'mi. Rá nthoki: Ma ga manga n'a ra mfeni nubye da zoho ra pa ya zi me.

mfixt'ofó.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ndunthi ya nxii xa mfits'i ha pe'tsi ya mfeni xa thuts'i. Rá nthoki: Ma ga xadi ra mfixt'ofó ga dängä jä'i.
mfixt'ofó ra ñ'utate yo hñä (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra he'mi t'ofó hanja ma da hoki ya b'efi. Rá nthoki: Ra xahnäte hñä rá mfixt'ofó ra ñ'utate yo hñä.
mohi.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra b'ontsi mahyoni ha da t'ut'i ua da xit'i n'a ra hñuni. Rá nthoki: Hmiki n'a ra mohi ha ga takä ts'u ra deju.
mpadi ñ'ani noya (ya).	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra mfats'i ya mfeni pa da japi da mponi nu'ä te hne da hmää, ha n'a ra ñ'ani. Rá nthoki: Ha ri mfist'ofó ma gi tsudi ya mpadi ñ'ani noya.
mpädi (ya).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i mää nu'ä xa hyandi pa njabu da fädi xa ñho nu'ä te thoni. Rá nthoki: Gehni ma mpädi da tsii pa da mää nu'ä mahuani. Ra n'añ'o hñä: Damajäni (Maxei).
mpefihe.	Ya hmää ya hñä: Mää ya jä'i ge di mpefi habu ja n'a ra b'efi. Rá nthoki: Di mpefihe ga hyokä ngu. Ra n'añ'o hñä: Di mpehe, di mpehu (Maxei).
mpem'ni.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra n'andi habu ja ndunthi ya m'ini ya thuuhu ya mpem'ni ja nuni Nts'utk'ani. Rá nthoki: Ja ua n'a mut'i ya mpem'ni.
mput'i (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra nt'ot'e mathoni bu da ne da häki nu'ä ra t'ofó bi thoki. Rá nthoki: Da b'edi ma mput'i xmra hño. Ra n'añ'o hñä: Ra nthuki (Ra hyodi M'onda, Maxei).

mudi.	Ya hmää ya hñä: Ena ge da fudi da thoki n'a nt'ot'e. Rá nthoki: Ma ndee bi mudi ra ngo. Ra n'añ'o hñä: Futi (Ra hyodi M'onda), ndui (Maxei).
mudi mfädi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehya n'a ngu n'a yá xeni n'a ra mfist'ofa ha pe'tsi ya nt'utäte. Rá nthoki: Ra xahnäte ena ge ga xodi ra mudi mfädi.
muui (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge rá muui pe'tsi ya nt'ot'e. Rá nthoki: Da pa n'a ma deti ha hinga rá muui bi jutkagi. Ra n'añ'o hñä: Tengu, madi (Ra hyodi M'onda).

N

n'a.	Ya hmää ya hñä: Ena ge n'atho, nsehe. Rá nthoki: Da hoki n'a ma gosthi.
n'a ra jä'i (ma).	Ya hmää ya hñä: Njäbu t'ena nu'mu ma n'año ra jä'i honi, hänge ena ma n'a ra jä'i. Rá nthoki: Di honi ma n'a ra jä'i. Ra n'añ'o hñä: Ma r'a ya jä'i (Maxei), pa ra n'año ja'ni (Ra hyodi M'onda).
n'angu m'onda (ya).	Ya hmää ya hñä: Ge'u ya jä'i nu'u b'ui ha n'a ra dähni ha pe'tsi ya mpepi ne ya dät'sutbi. Rá nthoki: Nuga dra n'angu M'onda.
n' a 'mo.	Ya hmää ya hñä: N'a m'o ge ra b'ede pe'tsi r'et'a m'iki ya r'et'a. Rá nthoki: Di pe'tsi n'a m'o ra bojä.
n'a ngu n'a.	Ya hmää ya hñä: Mää ge di theke n'a ngu n'a ha n'a ra hmunts'ä nt'ot'e. Rá nthoki: Xa ma hotho n'a ngu n'a ya doni.

n'a tukitho.	Ya hmää ya hñä: Ena n'a tukitho. Rá nthoki: Nu ma hai di pe'tsi n'a tukitho. Ra n'añ'o hñä: Xixutho (Ra hyodi M'onda).
n'aki.	Ya hmää ya hñä: N'a ra pa bi thoki n'a ra b'efi. Rá nthoki: N'aki da honi ya b'anjuä. Ra n'añ'o hñä: N'a gi (Ra hyodi M'onda), N'a pa (Maxei).
nänä (ra).	Ya hmää ya hñä: Da ñuts'i rá mui ra jä'i b'ü da ñuni ndunthi. Rá nthoki: Ko ya ngo xa dá nāthä.
nāthä.	Ya hmää ya hñä: Da ñuts'i rá mui ra jä'i b'ü da ñuni ndunthi. Rá nthoki: Ko ya ngo xa da nāthä.
ndä y'othuuhu ga ts'utbi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra jä'i ga ts'utbi di nsu ya tungä he'mi t'othuuhu. Rá nthoki: Da y'adi n'a r'ay'o he'mi t'othuuhu ra ndä y'othuuhu ga ts'utbi.
ndä ga dāñu (ya).	Ya hmää ya hñä: Ge'ü ya munts'a jä'i di mpafi mahyegi pa da hogi xa ñho ya b'efi ga dāñ'u. Rá nthoki: Go geke dra ndä ga dāñ'u.
ndä ngu nxadi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra jä'i di jamasu n'a ra ngu nsadi. Rá nthoki: Ra ndä ngu nsadi xa pädi da ñä ra hñähñu. Ra n'añ'o hñä: Ra dä xompite nxodi (Ra hyodi M'onda).
ndäpo.	Ya hmää ya hñä: Ge'ü ya ndäpo xa nts'ut'i rá za ne ya y'e. Rá nthoki: Ha ma huähi bi te ndunthi ya ndäpo. Ra n'añ'o hñä: Paxi (Ra hyodi M'onda), doni, nxot'o (Maxei).

nde.	Ya hmää ya hñä: N'a ra nt'ot'e xa maa ha xa thoki ko ra santhe ra u'ada, ha di tuts'i ko ra r'onjuä. Rá nthoki: Bi dugi ra nde ma r'onjuä. Ra n'añ'o hñä: Ndinthi, ndude (Ra hyodi M'onda).
nde'bu.	Ya hmää ya hñä: Ena ge di b'u nzäntho. Rá nthoki: Nde b'u ga nuhu ri xudi.
ndo'yo.	Ya hmää ya hñä: Hueso. Nu'ä xa näxi n'a ngu n'a rá ndoy'o ya mbo'ni ne ya jä'i. Rá nthoki: Xa ra näxi yá ndoy'o ya fani.
ndo'yo tsimxi ndäthe.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ngu n'a ra ximo xa ra näxi, habu b'ui mboo r'a ya zu'ue ga ndäthe. Rá nthoki: Ha ra hnini Nii di hoki ya nthoky'e ko ra ndo'yo tsimxi ndäthe. Ra n'añ'o hñä: Ndo'yo nximo (Ra hyodi M'onda, Maxei).
ndunthi.	Ya hmää ya hñä: Ge ra t'eni di thogi ndunthi. Rá nthoki: Xa ga xit'i ndunthi ra dehe ha ra xano. Ra n'añ'o hñä: Rangu (Ra hyodi M'onda), nze<u>y</u>e, xingu (Maxei).
ndutse.	Ya hmää ya hñä: N'a ra juät'i nub'u da zu ra nzo u ra ntsu. Rá nthoki: Ma bät<i>si</i> bi zu ra ndutse.
ngu ga yonsahnäte (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra nguu habu di t'uni ya nsadi mefa ra mudi nsadi. Rá nthoki: Bi thoki ma n'a ra ngu ga yonsahnäte ha ra däta hnini. Ra n'añ'o hñä: Ra ngu yonsadi (Ra hyodi M'onda).
ngunsadi.	Ya hmää ya hñä: N'a ra nguu habu udi ya mfädi. Rá nthoki: Mayhoni da ma ya jä'i ha ra ngunsadi.
ngunt'othe.	Ya hmää ya hñä: N'a ra nguu habu di ñäni ya hñeni ne hanja da jamasu ra te. Rá nthoki: Ha ma hnini bi thoki n'a ra dängä ngunt'othe.

nguu (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra ndo'mi habu b'ui n'atbu ya jä'i. Rá nthoki: Ma ku bi hoki rá nguu, nge'ä di mpefi ri r'andi.
nguu ga m'ehnä he'mi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra b'efi t'uni ha ya hnini ge theni ya m'ehnä he'mi. Rá nthoki: Bi má ma nju ma ra nguu ga m'ehnä he'mi.
nguu ma dee äjuä nähnü.	Ya hmää ya hñä: Mää ge b'u hinge mahyegi ua mahyegi. Rá nthoki: Di ne r'a ya pahni nguya.
nguya.	Ya hmää ya hñä: Mää ge b'u hinge mahyegi ua mahyegi. Rá nthoki: Di ne r'a ya pahni nguya.
nita (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra b'eñä ge ra nänä rá nänä ya t'u. Rá nthoki: Ma nita pädi da hoki ya njät'ä pahni. Ra n'añ'o hñä: Ndome (Ra hyodi M'onda), mäle, txu (Maxei).
nja'ti.	Ya hmää ya hñä: Ena ge da tsot'e nuni ri nja'ti. Rá nthoki: Nda Luis b'ui nuni nja'ti ra t'oho. Ra n'añ'o hñä: A hoi (Ra hyodi M'onda), maduï (Maxei).
njujät'i (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra ntót'e habu ja ra n'añ'o njät'i. Rá nthoki: Xa madi ya njujät'i. Ra n'añ'o hñä: Huada nt'oj'oti (Ra hyodi M'onda).
njuna bojä.	Ya hmää ya hñä: N'a ra bojä pe'tsi ndunthi ya njot'a bojä ha di jut'i n'a ra bojä ga tsibi. Rá nthoki: Nzunga yoho ya'a thogi ra njuna bojä. Ra n'añ'o hñä: Njuna bojäyu (Ra hyodi M'onda, Maxei).

nkohi (ra).	Ya hmää ya hñä: Da nja n'a nkohi nub'u bi mää ga'tho ya jä'i. Rá nthoki: Ya nkohi mayhoni njabu hingi nkue ya jä'i.
nseki b'efi.	Ya hmää ya hñä: Gehña n'a ra he'mi t'uni ha n'a ra dätsubi habu japi da nja ra muui n'a ra b'efi nua xa nxadi n'a ra bäsjä'i. Rá nthoki: Gehna ma nseki b'efi de ga ñothete.
nsihni.	Ya hmää ya hñä: N'a ra nsihni xa mää ha xa nts'ut'i, Rá nthoki: B'u da t'eni n'a ra hai da ja ya nsihni. Ra n'añ'o hñä: Ntheti (Ra hyodi M'onda), ñ'uu (Maxei).
nsihni mpädi nzuni (ya).	Ya hmää ya hñä: Ge'u ya nzuni nu'u t'ode nts'edi ua n'a t'uki. Rá nthoki: Ma ga ode ya nsihni mpädi nzuni ma b'ida.
nsihni b'ai tui.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra nsihni di thuts'i ha ya t'ofu habu mää ge di juadi n'a ra mfeni. N'ehe pati ma n'a mfeni (;). Rá nthoki: Nu ra nsihni b'ai tui mahyoni ha ra t'ofu hñähñu.
nsihni 'bai.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra nsihni di thuts'i ha ya t'ofu habu mää ge di juadi n'a ra mfeni (.). Rá nthoki: Ra nsihni b'ai mahyoni nub'u da uadi da thuts'i n'a ra mfeni.
nsihni nthandi.	Ya hmää ya hñä: las comillas: Gehyä r'a ya nsihni di thuts'i rá mudi ne habu di juadi ra t'ofu, nge'ä ne da thandi ma n'a xa ñho (" "). Rá nthoki: Ra nsihni nthandi di thuts'i ha ya hmää nu'a man'a hne da thandi.
nsihni thuuhu (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge r'a ya nsihni habu tote ra thuuhu ra jä'i. Rá nthoki: Ha ra nguu nsadi da pädi ma nsihni thuuhu. Ra n'añ'o hñä: Ra xanti (Ra hyodi M'onda), ra nthuxthuuhu (Maxei).

nsihni nt'ani.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra nsihni di thuts'i rá mudi ne habu di juadi ra t'ofu, nge'ä ne da hoki n'a ra nt'ani. Rá nthoki: ǂRa nsihni t'ani t'umbä ra thoni num'u do ot'e hu n'a ra nt'ani?
nsihni yo b'ai.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra nsihni di thuts'i habu da hmää r'a ya noya rá gäts'i. Rá nthoki: bi nja: Ra nsihni yo b'ai di honihu num'u ga huts'ihu ndunthi ya noya.
nsu'ti.	Ya hmää ya hñä: Ena nubyu da thuts'i n'a ra nsu'ti Rá nthoki: Ya y'othete bi thuts'i ya nsu 'ti ha ra ngu nsadi. Ra n'añ'o hñä: Nsuni (Ra hyodi M'onda), nsuts'i (Maxei).
nsuka nt'ofu.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra Nsuka nt'ofu muntsi ya jä'i nu'a honi ya t'ofu ma da y'otua ra b'edi. Rá nthoki: Ma ga hoka n'ara nsuka nt'ofu ha nuna mfist'ofu.
nt' ohñä.	Ya hmää ya hñä: Nuya r'a ya nzuni ehe ko ra ndähi poni ha ra k'othe nubyu di ñähu Rá nthoki: Da huts'i r'a ya nt'ohñä ha ma mfixt'ofu. Ra n'añ'o hñä: Pönhñä (Maxei).
nt'ani.	Ya hmää ya hñä: Di ot'e r'a ya ntani. Rá nthoki: Ya zonte xa di ot'e ya nt'ani.
nt'o he'mi hoga m'ui (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra he'mi di t'ofu ge ra hoga jä'i. Rá nthoki: Ha ra nguu hñu nsadi t'adi ra nt'o he'mi hoga m'ui.
nt'ohē'mi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra nt'ot'e pe'tsi ra njät'i ha tsa da y'ofu. Rá nthoki: Da huts'i ma thuuhu ko ma nt'ohē'mi. Ra n'añ'o hñä: Nt'otkuhu (Maxei).

nt'ohē'mi ñ'ethi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra t'ofu ga ñ'ethi habu mäa hangu n'e ham'u da ts'i. Rá nthoki: Nuya ñ 'ethi t'adi ha ra nt'ohē'mi ñ 'ethi xa ra madi. Ra n'añ'o hñä: Nt'otkuhu (Maxe).
nt'ohni.	Ya hmää ya hñä: Ge n'a ra t'ofu pe'tsi ra hñäki, ha mahyoni da meui ya nt'ohñä ha da nja rá nzuni. Rá nthoki: Da pädi hangu ya nt'ohni huts'i ha ma thuuhu. Ra n'añ'o hñä: Nt'ahñä (Maxe).
nt'ot'e he'mi ts'utbi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi di pehni ha da bädi ya jä'i te da sipi. Rá nthoki: Ri xudi ma ga adi ma nt'ot'e he'mi ts'utbi.
nt'ot'i.	Ya hmää ya hñä: Gehya r'a ya nsihni di huts'i ha da t'umbi rá nzuni ha ra hñäki. Rá nthoki: Ra t'ofu hñähñu n'ehe pe'tsi ya nt'ot'i.
nt'ot'i ra mudi thuuhu ya jä'i (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge n'a ra ngu ts'utbi habu di y'ofu yá thuuhu ya u'ene. Rá nthoki: Mahyoni ge ga'tho ya jä'i da huts'i nt'ot'i ra mudi thuuhu ya jä'i.
nt'othe.	Ya hmää ya hñä: N'a ra da'thi da thuts'i ra hoga ñ'ethi ha da ñäni. Rá nthoki: Ha ra ngu nt'othe bi ntothe ma b'ehñä. Ra n'añ'o hñä: Y'ethe (Ra hyodi M'onda).
nt'othenhä (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra ntot'e xa thoki ga zaa ne ga thehñä, ha mahyoni pa da hoki ya t'ofu. Rá nthoki: Ts'amahotho ma nt'othenhä.
nt'ots'i.	Ya hmää ya hñä: Ge n'a ra nt'ot'e xa thoki habu da ñähä ya jä'i. Rá nthoki: Ko ya zaa dá thoki ma nt'ots'i. Ra n'añ'o hñä: Y'ethe (Ra hyodi M'onda).
nt'oxistehe.	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi di uni ha ya nijä habu ena ge majuani nu'ä ra gamfri. Rá nthoki: Ha ya nijä di uni ya nt'oxistehe.

nt'udi.	Ya hmää ya hñä: a) Gehnä r'a ya mfädi ga nsadi b'efi ha da utui ma r'a jä'i; b) Mää nu'ä pe'tsi n'e hanja rá b'ai. Rá nthoki: a) Ha ra ngu nsadi ja ya nt'udi xa ñho; b) Ha ma mfist'ofu ehe n'a ra ntudi.
nt'ui mfädi.	Ya hmää ya hñä: N'a ra ntui xa thoki ha da za gi handi n'a ngu n'a nu'ä ya mfädi pe'tsi ya mfist'ofu. Rá nthoki: Ha ma mfist'ofu da handi ha ra nt'ui mfädi ge ja kut'a mfädi.
nt'ui ra hñäki hñähñu (ra).	Ya hmää ya hñä: Da yopa mbeni nu'ä pe'tsi n'a ra nt'ofu ga hñähñu. Rá nthoki: Ha ra hñähñu pe'tsi ya hoga mfädi ngu ra nt'ui ra hñäki hñähñu. Ra n'añ'o hñä: Ra hñä ra ñäki hñähñu (Ra hyodi M'onda), ra ñää ra hñä hñähñu (Maxei).
nt'ot'e.	Ya hmää ya hñä: Di ja di ts'udi ya nt'ot'e ha n'a ra n'andi. Rá nthoki: Ha ra ngu ra ñähñu pe'tsi ya nt'ot'e, ha da ma ra b'efi. Ra n'añ'o hñä: Te m'e'u (Hidalgo), te beyu Ra hyodi M'onda, nt'ot'e Maxei.
nt'othuuhu ts'utbi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi unga ra ts'utbi habu di ofu ge bi m'ui n'a ra u'ene. Rá nthoki: Ma ga adi ma n'a r'ay'o nt'othuuhu ts'utbi.
nthahni.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra ñ'epi ya jä'i ha ya juahnä ts'utbi. Rá nthoki: B'u gi pe'tsi r'et'a ma hñäto njeya, za gi ma ra nthahni.
nthända mfädi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ná ra thoni nu'ä t'otue ya nxadi ne njabu da fädi hangu xa xuu ya mfädi xa t'utuabi. Rá nthoki: Ha ra ngu nsadi ga dänga jä'i thoki ya nthända mfädi ga hñähñu.

nthe'mi r a hmunts'ä nt'ohni ñähñu (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra he'mi ga nt'ot'i hñähñu, da za da heki ha faste da bädi xa ñho. Rá nthoki: Ra ñ'umpate uti ya mfädi ko rá mfats'i ra nthe'mi ra hmunts'ä nt'ohni hñähñu. Ra n'añ'o hñä: Xeni nt'ohni ra hmunts'ä t'ofu (Maxei).
nthe'ta he'mi (ra).	Ya hmää ya hñä: Pe'tsi ndunthi ya nxii habu ja ya mfädi ge di nxadi ya däta jä'i. Rá nthoki: Ts'amahotho ma nthe'ta he'mi.
nthekä nt'ohni hñähñu (nthe'mi) (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehya ya nthe'mi ga nt'ot'i hñähñu mathoni nubye da xahni'u. Rá nthoki: Da pädi ga'tho ya nt'ot'i ehe ha ya nthe'ka nt'ohni hñähñu. Ra n'añ'o: Nthe'm (Hidalgo), nthe'ki he'mi hñähñu (Ra hyodi M'onda), xeni nthe'kehe'mi (Maxei).
ntheui.	Ya hmää ya hñä: Nubye da ntheui n'a ra jä'i ha hindi hyoni. Rá nthoki: Ha ra tai da ntheui ma ku. Ra n'añ'o hñä: Thädi (Maxei).
nthok'ye.	Ya hmää ya hñä: Ge r'a ya nt'ot'e di hoki ts'amahotho ya nthok'ye. Rá nthoki: Rá njut'i ya nthok'ye hinge mahyegi ha xa hñei ra b'efi.
nthoka nt'ätsi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra nt'ot'e pe'tsi n'a ra juai ha di t'ätsi ya t'othenhä. Rá nthoki: Ha ma hmunts'ä mfist'ofu ja n'a ra nthoka nt'ätsi. Ra n'añ'o hñä: Juhkiña (Ra hyodi M'onda), nt'äts'i (Maxei).
nthoki (rá).	Ya hmää ya hñä: Ge'a num'u n'a ra teb'e'ä di japihu da nja ra thoni. Rá nthoki: Njabu ra nthoki nuna b'efi.
nthuxthuuhu.	Ya hmää ya hñä: N'a ra he'mi uni ya ts'utbi habu mäa ge bi m'ui n'a ra bäts'i. Rá nthoki: Ga'tho ma bätsi pe'tsi ya nthuxthuuhu.

nts'otk'ani.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra dä hnini pe'tsi ra dätä hnini Hidalgo. Rá nthoki: Ha ra h̥ai nts'otk'ani di ñä ra hñähñu.
nu'ä.	Ya hmää ya hñä: a) Mahyoni nub'u di udi n'a ra jä'i ua ra nt'ot'e; b) Mahyoni b'u da mää ra ñ'oh̥o ua di udi getbu. Rá nthoki: a) Nu'ä ra gobe gobe jä'i; b) Nu'ä ra ñ'oh̥o gobe bamhñä. Ra n'añ'o hñä: a) Nunu (Ra hyodi M'onda), n̥an̥a Maxei); b) Nuni (Hidalgo), nugege (Ra hyodi M'onda), nunu (Maxei).
nu'ä ga pehu.	Ya hmää ya hñä: T'ena ge ra ts'utbi da mää hanja da thoki n'a ra nt'ot'e. Rá nthoki: Mahyoni nu'ä ga pehu ha da ndängi ma hninihu. Ra n'añ'o hñä: Ga mu (Ra hyodi M'onda), nu'ä ga pehu (Maxei).
nu'ähü.	Ya hmää ya hñä: T'ena ge mää ge ma r'a ya jä'i. Rá nthoki: Nu'ähü xa gra mefihu. Ra n'añ'o hñä: Nu'ä, nuni (Hidalgo), nugege (Ra hyodi M'onda), nunu (Maxei).
nu'i.	Ya hmää ya hñä: Mahyoni, b'u da hmää ge ma n'a ra jä'i mahyegiyu. Rá nthoki: Nu'i gi ma n'itho ha ra hmunts'i. Ra n'añ'o hñä: Nuke (Ra hyodi M'onda), nug (Maxei).
nu'u.	Ya hmää ya hñä: Mathoni b'u da hmää ma r'a ra jä'i di ntini yabu. Rá nthoki: Nu'u ya b'ehñä pädi da hoki ya fu. Ra n'añ'o hñä: Nuyu (Ra hyodi M'onda).
nubye.	Ya hmää ya hñä: Ge di ot'e rá pabye. Rá nthoki: Nubye Ma ga pot'i ma dethä. Ra n'añ'o hñä: Nuya (Ra hyodi M'onda), nupya (Maxei).

nuju.	Ya hmää ya hñä: Di hmää ge ndunthi ya jä'i, ha ga'tho di pedeyu. Rá nthoki: Nuju ma ga mahu Njunthe. Ra n'añ'o hñä: Nugohu (Ra hyodi M'onda), nuhu (Maxei).
nuna huxkua ya thuuhu.	Ya hmää ya hñä: Ha n'a ra he'mi nt'adi ena un'u ya jä'i bi mbeni bi hyoki. Rá nthoki: Nuna huxkua ya thuuhu: gobe gobe mfaste y'ofu. Ra n'añ'o hñä: Nuya bukua ya thuhu (Ra hyodi M'onda) un'u huxkua (Maxei).
nuu.	Ya hmää ya hñä: Ena nub'u ne da tsudi un'ä mathoni. Rá nthoki: Ma ga nuu ha ma he'mi b'u ja ya gobe uenda.
nuya.	Ya hmää ya hñä: Da udi ndunthi ya nt'ot'e ua ya jä'i nubye handiyu. Rá nthoki: Nuya thuhme xa ya kuhi.
nxadi.	Ya hmää ya hñä: Da ut'a mfeni ha da bädi ya hoga mfädi. Rá nthoki: Di nxadi ha ra ngu ga nxadi ga dängä jä'i.
nxi he'mi.	Ya hmää ya hñä: N'a ngu n'a rá gobe nxi ya mfist'ofu gobe he'mi nt'ofu. Rá nthoki: Di nxadi ra n'ate nxi he'mi.
nxidi.	Ya hmää ya hñä: Ja n'a ra dängä teni ua xa maa. Rá nthoki: Un ma gobe da hoki bi gohi xa nxidi.
nxidi nthuts'i he'mi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra nxidi he'mi habu di hmää da nja n'a ra nt'ot'e. Rá nthoki: Da hokhe n'a ra nxidi nthuts'i he'mi, ha da bädi ya jä'i da nja ra dängo.
nxii, xi.	Ya hmää ya hñä: Di thäi ha ya za ya mboza habu di huts'i ga y'e ua ga bojä. Rá nthoki: Da juata ma nxii ga t'ofu.

nxuni (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra dängä ts'int<u>s'u</u> ge handi xa ñho, pe'tsi ya saha xa nts'ut'i ha xi di dama hñäts'i. Rá nthoki: Mahyoni hinda hopi ya jä'i da hyo ya nxuni, nge'ä di y'o ri m'edi.
nzafi (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra nt'ot'e di hoki ga he'mi ha di xi'tsui ya nthot'i ha di ntho ma ñä. Rá nthoki: Ha ra dängo xa bi nja ya nzafi. Ra n'añ'o hñä: Ra nzaxthi (Maxei).
nzengua.	Ya hmää ya hñä: Ra jä'i umba ra t'ek'ei ko ndunthi ra hmäte. Rá nthoki: Da ma da nzengua ma me ha ra nguu.
nzunga.	Ya hmää ya hñä: Ena ga da hmää ra ya'a da mudi n'a ra nt'ot'e. Rá nthoki: Ma da mudi ra hnei nzunga hñäto nxui.

Ñ

ñ'ekagihu.	Ya hmää ya hñä: Ra hmunts'ä ts'utbi ge mahyoni pa da nja n'a ra hoga m'ui. Rá nthoki: R'a ya ts'utbi hingi ja ra t'ek'ei nu ma ñ'ekagihu. Ra n'añ'o hñä: Nguani (Ra hyodi M'onda).
ñ'embabi.	Ya hmää ya hñä: Ge di hmää n'a ra noya. Rá nthoki: Gi ñ'embabi ma ku ge hinga ma ri xudi. Ra n'añ'o hñä: Xifi (Ra hyodi M'onda), xipi (Maxei).
ñ'oho (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra ñ'oho. Rá nthoki: Ya ñ'oho di theni ya do xa hñu. Ra n'añ'o hñä: Ñehe (Ra hyodi M'onda), ndoo (Maxei).
ñ'oui.	Ya hmää ya hñä: Ge n'a ra jä'i di peui nu ma n'a. Rá nthoki: Da ñ'oui nu ma t'ixu. Ra n'añ'o hñä: Peui (Ra hyodi M'onda, Maxei).

ñ'umpäte.	Ya hmää ya hñä: Ge n'a ra jä'i di udi ya mfädi, ra bämhñä. Rá nthoki: Nu ma ñ'umpäte ra thuuhu ra Jose.
ñuni.	Ya hmää ya hñä: Da ts'i ra hñuni ne da tut'i ha da thogi ha ra muj. Rá nthoki: Ga ñuni nepu ga ma ma b'efi. Ra n'añ'o hñä: Tsi (Ra hyodi M'onda).

O

ot'a n'a ra nts'ohni.	Ya hmää ya hñä: Da ts'ohni da ma ha n'a ra b'efi. Rá nthoki: Ra xahnäte ot'a n'a ra nts'ohni ga ntinihu ri xudi.

P

pa (ya).	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ra ya'ä thogi ra hyats'i ra hyadi ha n'a ra pa. Rá nthoki: Nuna pa xa ma da pat'i.
pädiyu.	Ya hmää ya hñä: Ena ge ja ra mfädi. Rá nthoki: Ya b'ehñä xi pädiyu da su yá bätisi. Ra n'añ'o hñä: Ku gi pädi (Ra hyodi M'onda), yá mfädiyu (Maxei).
pe.	Ya hmää ya hñä: Da pe ya nthähi ha da thoki n'a ra b'e. Rá nthoki: Nuni Maxei r'a ya nthoky'e di pe ts'amahotho. Ra n'añ'o hñä: Mpee (Ra hyodi M'onda).
pont'añ'u.	Ya hmää ya hñä: Habu di thogi yoho ya ñ ú t'embi ra pont'i. Rá nthoki: Ha ma hnini thogi n'a ra pont'ä ñ 'u.

pont'i.	Ya hmää ya hñä: Ena ge da pu'ti n'a ra t'ofu ko n'a ra pont'i. Rá nthoki: Ma ga pont'i nuya hñä bi xiki ra ñ'umpate.
pot'i.	Ya hmää ya hñä: Da uts'i ya nda ha ra hñi ne da te. Rá nthoki: Ma ga pot'i ra dethä ha ra huähi ma ku. Ra n'añ'o hñä: Tuhu, nthuhu (Ra hyodi M'onda).

R

r'a n'añ'o.	Ya hmää ya hñä: Ena ge hinge mahyegi. Rá nthoki: Ya deti ne ya ts'udi r'a n'añ'o rá nsu.
r'andi (ra).	Ya hmää ya hñä: Ge hinge mahyegi ra hmunts'a dāta hnini habu bi m'ui. Rá nthoki: Ma ndee bi zoho r'a ya jä'i ya mengu ri r'andi.
r'aste (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra jä'i di r'a'tsi ya t'ofu ha ya r'añ'o hñäki. Rá nthoki: Ha ra ngu nsadi bi zoho ra r'aste ñähñu.
r'ato mbexo.	Ya hmää ya hñä: Ena ge di peui rá r'ato ntü i ga bojä. Rá nthoki: Nu ra sei di muui r'ato mbexo n'a t'eni.
r'oka.	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra ndäpo di ts'i ya y'ü. Rá nthoki: Ga'tho ya me M'onda pädi ya r'oka.
r'onjua.	Ya hmää ya hñä: Gehnä ngu n'a ra nt'oy'e di thoki ko rá santhe ra u'ada. Rá nthoki: Ma ga pa ya r'onjua ha ra tai. Ra n'añ'o hñä: Xinjua (Ra hyodi M'onda).
ra.	Ya hmää ya hñä: Ena ge n'a ra jä'i ua n'a ra nt'ot'e ge pädi nu'ä ñä. Rá nthoki: Nu ra Jóse xa ra ho jä'i. Ra n'añ'o hñä: Na, nu (Ra hyodi M'onda), ra, ar (Maxei).

S

sehe.	Ya hmää ya hñä: T'ena ge hönse'a, otho ma n'a ra nt'ot'e. Rá nthoki: Ma gi má <u>sehe</u> ha ra tai. Ra n'añ'o hñä: Rase (Ra hyodi M'onda), hönse (Maxei).
sei.	Ya hmää ya hñä: Ngu ra t'axa dehe di hapi da nti ya jä'i, ha di hñäi ha ya u'ada. Rá nthoki: Ma ndee da pa ndunthi ra sei ha ra hmunts'ä jä'i. Ra n'añ'o hñä: Tsii (Ra hyodi M'onda), sei (Maxei).
sipi.	Ya hmää ya hñä: Nubye n'a ra jä'i di sipi ma n'a n'a ra noya. Rá nthoki: Ba sipi ra Maria ge otho ya hme. Ra n'añ'o hñä: Gi xifi, xifri (Ra hyodi M'onda), nsipi (Maxei).

T

t'egi.	Ya hmää ya hñä: Nubye da má ha n'a ra ngo di pe'tsi n'a t'uki ra hñuni di t'uni. Rá nthoki: Ra Victor an z nzathu nge'ä bi hä ndunthi rá t'egi.
t'adi (ra).	Ya hmää ya hñä: Ra he'mi habu di t'adi n'a ra nt'ot'e ko ra t'ek'ei. Rá nthoki: Ra xahnäte pädi da hoki ra he'mi ga t'adi.
t'axhai.	Ya hmää ya hñä: Rá thuuhu n'a ra hnini ge ena ra t'axa hai ra hyodi hnini Nicolas Flores. Rá nthoki: Nunthi ya jä'i bi juati ra yoho nsadi nuni T'axhai.
t'äxi (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä rá bätsi ra mey'o ha di te habu ja ra ñ'athe. Rá nthoki: Ma nonxi da pa n'a an t'äxi.

t'ek'ei ya jä'i (ra).	Ya hmää ya hñä: Ena ge da unga ra t'ek'ei n'a ra jä'i. Rá nthoki: Ga'tho ya ñähñu di uni ra t'ek'ei ya já'i.
t'eni.	Ya hmää ya hñä: Nuya t'eni mahyoni nub'u ne da fädi rá t_{en}i xa maa, rá ngu_ni ne hangu poo ya nt'ot'e. Rá nthoki: Ma huähni bi t'eni an zaya.
t'ohe'mi.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra he'mi xa y'ofu ga y'e ua xa thoki ko ya bojä. Rá nthoki: Da pädi un'ä mää ga'tho ya t'ohe'mi. Ra n'añ'o hñä: Huts'ihe'mi (Ra hyodi M'onda).
t'oho (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra ndo'mi xa hñets'i habu ja ndunthi ya do n'e ya mboza. Rá nthoki: Ha ya t'oho ja ndunthi ya ñ'ethi ndäpo. Ra n'añ'o hñä: X_{an}the (Maxei).
t'udi (bi).	Ya hmää ya hñä: Njäbu t'ena nu'mu n'a ra jä'i xipi man'a ge bi t'udi n'a ra te'me'ä. Rá nthoki: Bi t'udi ya m'efi ba thoki 'Monda.
t'uhe'mi.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra t'uhe'mi xa thoki habu xa thuts'i ya xeka noya. Rá nthoki: Ma ga xengä nuya t'uhe'mi.
t'uka hnini (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra mut'i ga jä'i b'ui getbu ma r'a, ha di mfa_xa b'efi. Rá nthoki: Ha ma t'uka hnini ra nzaya na Paula. Ra n'añ'o hñä: Ra hñini (Ra hyodi M'onda), ra t'ulo hnini (Maxei).
t'ukä nt'ohni.	Ya hmää ya hñä: Gehya ya nt'ot'i nu'u ma n'a ya tsani, ha hinge mahyegi ngu nuya ma ts'u ya däta. Nuya tsani nzäntho di y'ofu. Rá nthoki: Da pädi ra n'añ'o ya nt'ot'i: Ya t'uka nt'ohni ua ya däta nt'ohni. Ra n'añ'o hñä: Ya lengu nt'ot'i (Ra hyodi M'onda), t'unt'ofu (Maxei).

t'untho (di).	Ya hmää ya hñä: Njabu t 'ena nubu ya jä'i untho ya te b'e'u. Rá nthoki: Di t'untho ya mfist'ofu. Ra n'añ'o hñä: Ntheni (Maxei), ra ntunitho (Ra hyodi M'onda).
tai.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä habu di m'a ndunthi ya te'me'u ha ne t'ot'e ya nthai. Rá nthoki: Ma ga ma ha tai ga hä n'a tuki ra ngo. Ra n'añ'o hñä: Toi (Ra hyodi M'onda), tai (Maxei).
tai ma dutu (di).	Ya hmää ya hñä: Nuna mfeni go mää n'a ra jä'i di ntänga dutu, numu t'ambäbi te pefi. Rá nthoki: Di tai ma dutu ha nuna mpa dutu. Ra n'añ'o hñä: B'itu (Maxei). Di toi ma datu (Ra hyodi M'onda).
te.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i, ra ndäpo ua ra mboni ja rá te. Rá nthoki: ¿Te tho ri ta? Ra n'añ'o hñä: B'ui (Hidalgo, Ra hyodi M'onda).
te ne da hoki.	Ya hmää ya hñä: Ena ge ja ra pähä da hoki n'a ra b'efi. Rá nthoki: Te ne da hoki nuna jä'i.
te ra njau.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i b'ui ha n'a ra n'angu ha ge'u t'embi ge ya te ra njau. Rá nthoki: Ua tsii ri te ri njau da ñuni. Ra n'añ'o hñä: Ma njau (Ra hyodi M'onda), te ra njau (Maxei).
tengu'ä.	Ya hmää ya hñä: Njabu di hmää num'u n'a ra jä'i di ñani tengu ra hmi nu'ä ma n'a go jo'o. Rá nthoki: Da ode ge bi zoho ri mbane, ¿tengu'ä? Ra n'añ'o hñä: Anja n'a (Ra hyodi M'onda), tengu'ä (Maxei).
thädi.	Ya hmää ya hñä: Da jo'tsi r'a ya hmää, nu'ä t'anduabi. Rá nthoki: Thädi ya nt'ani nu'ä t'añ'ai.

thede.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i nu'ä tsu ra thede nge'ä di johya. Rá nthoki: Hanja gi njabu xa gi thede.
theni.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra njät'i xa ntheni ha mahyoni pa da thoki ndunthi ya b'efi. Rá nthoki: ¿Ra theni nuna doni?
thogi.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi n'a ra jä'i pa da za da yut'i ha n'a ra ngu. Rá nthoki: Thogi gi tsaya.
thuuhu (ma).	Ya hmää ya hñä: Njabu di mää n'a ra jä'i nu'ä t'ambäbi rá thuuhu. Rá nthoki: Ma thuuhu Pedro Mendoza Lorenzo.
thuuhu (ra).	Ya hmää ya hñä: Di t'ofu rá thuuhu ya jä'i pa da bádi to'o'ä. Rá nthoki: Da ofu ma thuuhu ha ra ngu ga nsadi ga dáta jä'i.
tixfani.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra jä'i xa zi ya njut'a dehe ha xa ti ra ñäxu. Rá nthoki: Ma dāme xa ra tixfani. Ra n'añ'o hñä: Ntii (Ra hyodi M'onda), nti, mihni (Maxe).
to'mi.	ya hmää ya hñä: Njabu n'a ra jä'i num'u da gohi da dom'i ma n'a, ua da nja n'a ra thogi. Rá nthoki: Ma ga to'mi da thogi ma ku.
to'o bi hyoni.	Ya hmää ya hñä: Njabu t'embi nu'a ra jä'i xa munts'i ndunthi ya nt'ofu ne da hyoki n'a ra mfixa mfist'ofu. Rá nthoki: To'o bi hyoni ne bi munts'i nuya mfixa t'ofu.

Ts

ts'edi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra nt'ot'e hoki ra jä'i nu'a ja ra ts'edi ha da za da äni n'a ra teb'e'ä. Rá nthoki: Ju tsi ts'edi ha hingi thoge.
ts'int's'u.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra zi mbon'i ja ya xin'i ne n'a ra m'one xa nts'ut'i ha ra notsi. Rá nthoki: Bi hñats'i n'a ra ts'int's'u.
ts'o'yo.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i ua ra mboni tsi ndunthi ra hñuni. Rá nthoki: Xi ra ts'o'yo nda Mario.
ts'oki.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra te b'e'ä hinxä ñho nge'ä to'o bi ts'oki. Rá nthoki: Xa ts'oki ma tsanza. Ra n'añ'o hñä: Ts'oni (Hidalgo, Ra hyodi M'onda, Maxei).
ts'ondähi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'u n'a ra jä'i da za ge xa ñ'u ra ndo'yo b'ai nge'tho bi zu ra ts'ondähi. Rá nthoki: Bi zükä ra ts'o ndähi nsehe da ma thi.
ts'utbi ra b'efi (ra).	Ya hmää ya hñä: Ena ge n'a ra he'mi ge di jamasu ra mefi nub'u ne da hñäkui njabut'ho rá b'efi. Rá nthoki: Nuua M'onda ya mefi di jamasu ra ts'utbi ra b'efi.
ts'utbi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä r'a ya nkohi xa thuts'i, habu mää hanja da thoki ya t'ot'e ha n'a ra m'ui. Rá nthoki: Ma ga he'ti nuna hem'i ts'ubi ha ga pädi te mahyoni ga pefi.
tsanza (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra tsanza pe'tsi goho tsa'nt'i, ha pe'tsi rá bojä tsibi ne mahyoni habu ri ma. Rá nthoki: Da tai n'a ra tsanza ts'amahotho . Ra n'añ'o hñä: Beja ño (Ra hyodi M'onda), bojä (Maxei).

tsi nxadi nijä (ra).	Ya hmää ya hñä: N'a ra t'uka nguü ra nijä ha pe'tsi ra k'oi äjuä n'e di nsadi ya jä'i. Rá nthoki: Da nthäti ha ra tsi nxadi nijä ma hnini.
tsihu (ga).	Ya hmää ya hñä: Da ts'i ra hñuni. Da ñuni ga'tho nu ya jä i ha n'a ra nzi ma da njä. Rá nthoki: Ma ga tsihu n'a ra hme ha ma nguü.
tsimxi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra t'ukä zu'e ri hñats'i ya thet'ue ha di ndude ra tsant'ä ximo ne ho ra xaha. Rá nthoki: Di ho ga tsi ya tsimxi. Ra n'añ'o hñä: Nchimo (Ra hyodi M'onda).
tsithe.	Ya hmää ya hñä: Da tut'i ngu ra dehe. Rá nthoki: Da umbi ma deti da tsithe.
tsudi.	ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra noya di hmää num'u n'a ra jä'i xipäbi ma n'a ge da zudi nu'ä te honi. Rá nthoki: Xahma gi tsudi ra ñ'uu gi honi. Ra n'añ'o hñä: Toti, dot'i (Ra hyodi M'onda), tini (Maxei).

U

u'ada.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra b'ai ga ndäpo ja ya m'inda di te ha ya h<u>ai</u> xa y'ot'i ha thampäbi ra t'afi da ts'i. Rá nthoki: Ma ga at'i ya u'ada.
u'agi.	Ya hmää ya hñä: Da tehmi r'a ya tem'e<u>u</u> xa ndä nja ngu ya zaa. Rá nthoki: Bi u'agi ma y'e.
ugi.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a t<u>u</u>ki ra j<u>u</u>ni xa m'ant'i ha n'a ra thot'i ha <u>u</u>tsuabi ra t'afi pa stra ñ'u. Rá nthoki: Ma da tai n'a ma ugi. Ra n'añ'o hñä: Uthedi (Hidalgo, Ra hyodi M'onda, Maxeí).

U

<u>u</u>gi.	Ya hmää ya hñä: Ge'a n'a ra <u>u</u>gi tsa n'a ra jä'i num'<u>u</u> di hñeni. Rá nthoki: Tsukä n'a ra <u>u</u>gi ha ma ua.
<u>u</u>m<u>u</u>i.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'<u>u</u> n'a ra jä'i tsa mañ'<u>u</u> ra m<u>u</u>i. Rá nthoki: Tsukä ra <u>u</u>m<u>u</u>i.
<u>u</u>ñä.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'<u>u</u> na ra jä'i xa ñu ra ñäxu. Rá nthoki: Tsukä ra <u>u</u>ñä.

X

xa du.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'u na ra jä'i, ra ndäpo ua ra mbon'i xa m'e ra te. Rá nthoki: ǵTo'o xa du ma nde?
xa ñho.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'u n'a ra t'em'e'ä xa hogi xa ñho, ha otho ni n'a ra nts'o. Rá nthoki: Xa ñho nu'ä ga hoki. Ra n'añ'o hñä: Ra zoo(Ra hyodi M'onda).
xahnäte.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä n'a ra jä'i nu'ä udi ya mfädi ha ya nguunsadi. Rá nthoki: Rá thuuhu ma xahnäte ra Marcelino. Ra n'añ'o hñä: Utate (Maxe).
xäkr'i.	Ya hmää ya hñä: Gehna ná ra zi hoga ndäpo xa ja ra ñuni ha mahyoni ha ya thokä hñuni de ga ntsots'i. Rá nthoki: Ma ga hots'e ts'u ra thostehe ga xäkr'i. Ra n'añ'o hñä: Ai'nge (Ra hyodi M'onda), xäk'ni (Maxe).
xät'ä.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra b'ai ndapo b'ui ha ya y'ot'a hai, ha gehna ra ts'i ya jä'i nu'u b'ui ha nuya hai. Rá nthoki: Ma ga oki r'a ya xät'ä ga thuni.
xeni.	Ya hmää ya hñä: Gehna n'a ra t'ot'e hoki nu ya jä'i num'u untho ya t'em'e'u pe'tsi. Rá nthoki: Xeni ya hñuni gi ha.
xeni hñä.	Ya hmää ya hñä: Gehna ra nzuni n'a ra hñä nu'ä peui yoho ya nt'ot'i ha n'a ra hmää. Rá nthoki: Ma ga yopa mañhu nuya xeni hñä.
xeni mfeni.	Ya hmää ya hñä: Gehya r'a ra hmunts'ä nt'ot'i ha b'u da nthui xa ñho da fädi te mä. Rá nthoki: Ra hñäki hñähñu pe'tsi ya xeni mfeni.

xihni.	Ya hmää ya hñä: Ena ge da xihni nga'ti n'a ra t'ofu Rá nthoki: Nuga di pädi ya mfädi nubu ga xihni ya t'ofu.
xipi.	Ya hmää ya hñä: Da hmää rá ya noya nu'a di benihu. Rá nthoki: Xipi nu'ä da xi'i ma ndee. Ra n'añ'o hñä: Xifi, gi xifi xifri, (Ra hyodi M'onda), xipi, 'ñembi (Maxei).
xite.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ra xii ra t'su'ta nu'ä te ya jä'i ha mahyoni pa su'ti ya ntsi ya jä'i. Rá nthoki: Ma ga ini tsu ra xite ha ga pa ri xudi ha tai.
xunhya.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä r'a ya ts'om'ui thogi n'a ra jä'i nge'ä pe'tsi ya xuhya. Rá nthoki: Di pe'tsi r'a ya xunhya ha ma ndäm'i. Ra n'añ'o hñä: Ntu (Ra hyodi M'onda), ya thogi, xuhña (Maxei).

Y

y'oñ'u (ra).	Ya hmää ya hñä: Ena ge ra jä'i di y'o ha ya ñ'uu, ha hingi tsits'i rá bojä. Rá nthoki: Fädi ge ya r'agi jä'i xa ya y'oñ'u.
y'othete (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra jä'i nzäntho y'othe ya da'thi. Rá nthoki: Ri xudi da zohu ra r'ay'o y'othete.
ya däta nt'ot'i.	Ya hmää ya hñä: Gehya ya nt'ot'i mahyoni pa ga huts'ihu ha ra müdi ra t'ofu, ya thuuhu ya jä'i ne ya hnini. Rá nthoki: Huts'i ya däta nt'oti ha ra müdi nt'ot'i ya thuuhu. Ra n'añ'o hñä: Ya hmunts'ä mfaste jä'i (Hidalgo, Ra hyodi M'onda, Maxei).

ya hmää ya hñä.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'u di honduähu ya hñeki n'a ra hñä nu'ä pe'tsi ha njäbu ga pähu tem'e'ä. Rá nthoki: Y hmää ya hñä demza ne ts'ani ge'.
ya'ä.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ra ya'ä thogi num'u di tom'ihu te b'e'ä da nja ua da thogi. Rá nthoki: Hangu ya ya'ä ga tom'i ri ku. Ra n'añ'o hñä: Pa (Ra hyodi M'onda), ya'ä (Maxei).
yoho (di).	Ya hmää ya hñä: Njabu hmää numu yoho ya jä'i di ntini ha n'a ra ñandì. Rá nthoki: Bi ma mande di yoho ha M'onda.
yopä.	Ya hmää ya hñä: Njäbu di hmää num'u n'a ra jä'i xipi ma n'a, ge ma n'aki da hyoki nu'ä te pefi. Rá nthoki: Yopä huts'i ya noya ga hñähñu. Ra n'añ'o hñä: Yombabi (Ra hyodi M'onda), yo'gi, yopi (Maxei).

Z

zaa.	Ya hmää ya hñä: Ge'u n'a mut'i ya ndäza, ya ts'ut'o ne ma r'a ya xekä zaa mahyoni ha da thokä ra tsibi. Rá nthoki: Maha ra su ga hähu ya zaa.
zafri.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä ya dox'o ra detha xa y'ot'i ha mahyoni ha da t'umbä ra hñuni ya mboni. Rá nthoki: Ma ga hekä ts'u ra zafri ha ga umbi ma t'äxi. Ra n'añ'o hñä: Zafani (Ra hyodi M'onda), zafhni (Maxei).
zänä (ra).	Ya hmää ya hñä: Gehnä n'a ra t'enga pa ge pe'tsi r'et'a ma yoho zänä n'a ra jeya. Rá nthoki: Nu ma n'a ra zänä ma ga mpefi nuni Maxei.

zi.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'u n'a ra jä'i tsi ra hñuni. Rá nthoki: ǵTo'o bi zi ma thuhme? Ra n'añ'o hñä: Sithe (Ra hyodi M'onda), tsi (Maxei).
zoni, tsot'e.	Ya hmää ya hñä: Ge'ä num'u n'a ra jä'i da ts'oni habu ri mää. Rá nthoki: To'o bi zoni ma nde. Ra n'añ'o hñä: Zehe (Ra hyodi M'onda), bi zoho (Maxei).
zote.	Ya hmää ya hñä: Ena ge da tho'tsi n'a ñ'uu yoho ya ntot'e ua ma r'a. Rá nthoki: Da zote ga'tho ya hñä.

En este material encontrarás un listado de palabras importantes que te ayudará a comprender la lectura y la escritura de nuestra lengua, así como algunas variantes que se utilizan en otras comunidades. Por lo tanto, se considera de mucha utilidad para una mejor comprensión de los textos escritos.

Ha nuna hmunts'ä hñä ma gi tsudi r'a ya nt'ui ya hñä, ha gi pädi hanja rá nthoki ra nxadi ne ra t'ofoma hñäkihu ha ngu nuya n'añ'o hñä pe'tsi ma r'a ya hnini. Njabu di kamfrihe ge xi mahyoni nuna hmunts'ä hñä nubyē gi handi ya t'ofa.

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
T'UNTHO

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.

hñähñu • hñöhñö • hñähñä • hñätho • hñuhu • hñähmu • otomí • hñähñu • hñöhñö

